

Апанович Олена Михайлівна [09.09.1919, посад Мелекесс Ставропольського пов. Самарської губ., нині м. Дмитровград Ульяновської обл., Росія – 21.02.2000, Київ] – історик-медієвіст, дослідниця історії українського козацтва, архівіст, бібліотекар, книгознавець, письменниця, громадська діячка. Кандидат історичних наук (1950).

Народилась у багатодітній сім'ї вихідця із збіднілої білоруської шляхти (хоча сама О. Апанович в офіційних документах зазначала «із селян»), залізничника М. Апановича та К. Бортновської, польки шляхетного роду. Батька періодично переводили на нове місце роботи, тому Апановичі вимушено переїздили в різні міста.

Дитинство О. Апанович пройшло переважно в Україні (Сумах, Харкові), за винятком ранніх дитячих років, коли родина перебувала в Білгороді, та чотирьох років у Харбіні (Північна Маньчжурія), куди батько був відраджений головним ревізором Китайсько-Східної залізниці. Перші три класи вчилася в українській школі, з переїздом до Китаю вимушено перейшла на російську мову. З поверненням у 1933 р. до Харкова продовжила навчання в російськомовній школі.

Закінчивши з відзнакою середню школу, стала студенткою Всесоюзного комуністичного інституту журналістики в Москві. У зв'язку з ліквідацією навчального закладу через репресії його викладачів у 1938 р. за розподілом була переведена на філологічний факультет Харківського педагогічного інституту (нині – Харківський національний педагогічний університет імені Григорія Сковороди), який блискуче закінчила в 1941 р. за спеціальністю «російська мова та література».

З початком німецько-радянської війни (1941–1945) разом із старшою сестрою Гертрудою та її донькою, молодшою сестрою Людмилою евакуювалася до Південного Казахстану, згодом переїхала до Уфи. З червня 1942 по червень 1943 р. працювала інспектором відділу санпросвіти Башкиркомздорів'я, а з червня 1943 по квітень 1944 р. – інструктором вузлого мовлення Башкиррадіокомітету.

У травні 1944 р. разом із сестрою Людмилою, офіційно, задля відбудови України, була викликана до Харкова, але невдовзі приїхала до Києва. У серпні того ж року влаштувалася до Центрального державного історичного архіву УРСР, Київ (ЦДІАК УРСР). З червня 1946 р. – начальник відділу давніх актів ЦДІАК УРСР. Доклала чимало зусиль задля організації відділу, приймання документів, повернутих з евакуації та з-за кордону, розбирання розсіпів документів, їх упорядкування, описування, створення довідкового апарату на них тощо.

Без відриву від роботи протягом 1945–1948 рр. навчалася в аспірантурі при ЦДІАК УРСР за спеціальністю «історія України». Учениця К. Гуслистого, керівника ЦДІАК УРСР. Після навчання набула фах історика-архівіста. У січні 1950 р. захистила кандидатську дисертацію на тему «Запорозьке військо, його устрій та бойові дії в складі російської армії під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр.». Офіційні опоненти – відомі історики В. Голобуцький і Ф. Шевченко. Останній, високо оцінивши дисертаційну роботу, охарактеризував О. Апанович як «першу жінку, яка проникла в Запорозьку Січ».

З жовтня 1950 р. по вересень 1972 р. працювала в Інституті історії АН УРСР (з листопада 1990 р. – Інститут історії України НАН України): у 1950–1952 рр. – молодшим науковим співробітником, з жовтня 1956 р. – старшим науковим співробітником.

У 1951 р. брала участь в археологічних експедиціях на місцях базування колишніх Запорозьких Січей напередодні будівництва Каховської ГЕС і затоплених згодом із введенням в експлуатацію Каховського водосховища. Дослідила Великий Луг, місця Базавлуцької, Чортомлицької та Підпільненської Січей. Досвід і результати цих розкопок сучасні археологи та історики-козакознавці використовують і дотепер.

Внесок О. Апанович та її колег полягає в тому, що після тривалої перерви їхніми зусиллями були відроджені як традиції археологічного дослідження пам'яток козацької доби, які започаткував Д. Яворницький, так і історико-краєзнавчі студії.

Багато працювала в українських, московських, ленінградських архівах, насамперед з унікальними матеріалами «Архіву Коша Запорозької Січі» (1734–1775), в архіві Міністерства закордонних справ СРСР – у пошуках додаткових документів про експедицію запорозького флоту 1771–1772 рр. Дніпром із Запорозької Січі до Дунаю.

Дослідниця належала також до колективу фахівців, які впорядковували фундаментальний археографічний тритомник «Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трёх томах» (1953–1954), який, попри певну тенденційність добору документів, містив і цінні джерела (універсал і листи Б. Хмельницького та його сподвижників).

Авторка та упорядниця значної кількості статей до багатотомних наукових довідкових видань: Української радянської енциклопедії, згодом – Радянської енциклопедії історії України, Радянської історичної енциклопедії.

Особливу увагу дослідниця приділяла проблемам описування, збереження й увічнення історичних пам'яток, пов'язаних з історією українського козацтва, передусім на острові Хортиця. Вчена брала активну участь у розробленні проекту історико-меморіального комплексу запорозького козацтва на Хортиці, рішуче протидіяла варварському нищенню та забудові острова, всіляко сприяла започаткуванню Хортицького історико-культурного заповідника (нині – Національний заповідник «Хортиця» в Запоріжжі). Доклала чимало зусиль до збереження могили кошового отамана І. Сірка в с. Капулівка (Дніпропетровська обл.). Дотепер є цінним науковий реєстр пам'ятних місць запорозького козацтва, складений О. Апанович та оприлюднений в «Українському історичному журналі» (1967) та часописі «Україна» (1967–1968).

Вчена також видала дві монографії з історії запорозького козацтва: «Запорозька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії: 50–70-і роки XVII ст.» (1961) та «Збройні сили України першої половини XVIII ст.» (1969). Останню довго не видавали, позаяк вважали крамольною; монографія (накладом лише в 3 тис. пр.) була високо оцінена науковцями, адже концептуально доводила тезу про те, що збройні сили України є значним мілітарним потенціалом і важливою ознакою української державності.

Збройні сили України в першій половині XVIII ст. / О. М. Апанович ; АН УРСР, Ін-т історії. Київ, 1969. 224 с.

Українсько-російський договір 1654 року: міфи і реальність / Олена Апанович. Київ, 1994. 96 с. (Бібліотечна серія).

Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії: 50–70-ті роки XVII ст. / О. М. Апанович ; АН УРСР, Ін-т історії. Київ, 1961. 299 с.

Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі / Олена Апанович. Київ, 1993. 288 с.

Впродовж 1965–1972 рр. брала активну участь у роботі Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури (УТОПІК), була членом урядової комісії УТОПІК з обстеження пам'яток Чигирин, Суботова та Холодного Яру (1969). У 1966 р. О. Апанович була однією з ініціаторів створення київської організації УТОПІК – членом правління та головою секції пам'яток історії. Під її керівництвом секція перетворилася на провідну структуру київського осередку УТОПІК. Вчена координувала зусилля відомих учених і пам'яткоохоронців: З. Хижняк, Л. Гісцова, Л. Проценко, К. Стецюк, В. Шевченко. Згодом, разом із І. Гончаром, Г. Логвином, М. Брайчевським та іншими ініціювала зміну спрямування Печерського історико-культурного заповідника із суто атеїстичного на охорону та збереження пам'яток. Під керівництвом О. Апанович у секції діяли окремі тематичні групи для вивчення некрополів Києва, фотофіксації пам'яток, підготовки покажчика вулиць міста. Нагальною була їх робота щодо складання реєстру історичних пам'яток Києва, як наявних, так і зруйнованих, а також вилучених із державного реєстру. Активно працювала над складанням списку поховань видатних осіб (у т. ч. й зруйнованих). Вчена та представники секції також провадили значну просвітницьку, організаційну, науково-дослідницьку та популяризаторську роботу задля збереження й дослідження найважливіших пам'яток Києва, зокрема Подолу.

Завдяки роботі секції під орудою О. Апанович було врятовано вали Печерської фортеці, комплекс будівель, до якого належать нині корпуси Національного університету «Києво-Могилянська академія», Золоті ворота, Флорівський монастир та інші комплекси пам'яток. Не менше значення мала організована нею робота зі складання реєстру пам'яток Києва, вперше проведена інвентаризація пам'яток Подолу.

Завдяки дослідницькій наполегливості, принциповій науковій позиції, шанобливому ставленню до історичних джерел і пам'яток, громадській небайдужості вченої та її однодумців з УТОПІК, зокрема колег з Інституту історії АН УРСР М. Брайчевського та О. Компан, вдалося врятувати від нищення значну кількість пам'яток історії та культури Києва.

У вересні 1972 р. О. Апанович звільнили з Інституту історії АН УРСР: за офіційною версією – «за скороченням штатів», а фактично – за дисидентство в науці, перебування в колі шестидесятників (товаришувала з Б. Антоненком-Давидовичем, Г. Кочуром, Н. Суровцовою, І. Дзюбою, М. Коцюбинською, Я. Дзирою та ін.), незгоду з догматичним і заідеологізованим підходом до історичних процесів та їх тлумаченням в офіційній історіографії. Посилатися в наукових публікаціях на її праці було заборонено. У 1974 р. вчену усунули від головування в секції історичних пам'яток київського осередку УТОПІК. Це стало продовженням політичних гонінь на О. Апанович.

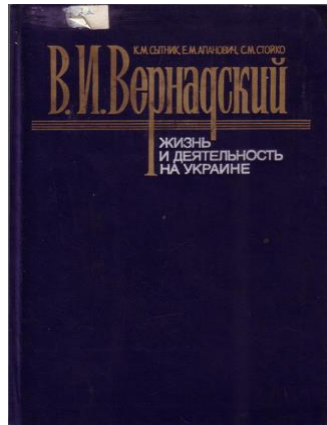
Після майже року вимушеного безробіття та поневірянь, протягом 1973–1986 рр. вчена працювала старшим науковим співробітником відділу рукописів ЦНБ АН УРСР (нині – *Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*, НБУВ). В цей час займалася вивченням української рукописної історичної книги 15–18 ст. У наукових бібліотеках Києва, Харкова, Одеси, Москви, Ленінграда дослідниця виявила, атрибутувала і реконструювала понад 30 неопрацьованих раніше списків літопису гадяцького полковника Г. Граб'янки. Значний внесок О. Апанович зробила в розвиток українського *книгознавства* та маргіналістики, вивчивши записи на берегах понад 8 тис. рукописів і книг, обґрунтувавши важливі для науки висновки про репертуар і поширення української *рукописної книги*. Наслідком її багаторічної роботи стала монографія «Рукописная светская книга XVIII в. на Украине. Исторические сборники» (1983).

Досліджувала історію створення Всенародної бібліотеки України (нині – НБУВ). Була одним із співавторів першого видання з історії ЦНБ АН УРСР (1979). Написала найскладніший період історії АН України – про період її створення у 1918 р., але питання про неї як співавтора вирішувалося в органах держбезпеки.

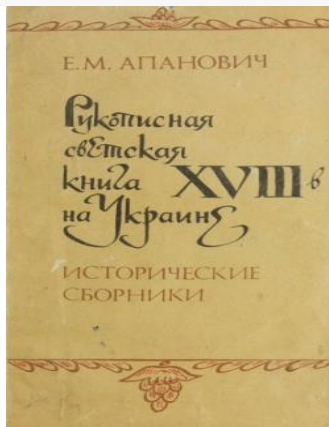
Працюючи у відділі рукописів ЦНБ АН УРСР, вчена здійснила опис нефондованих архівних документів, серед яких архівні матеріали видатних українських діячів – мистецтвознавця О. Новицького, археолога та етнографа Я. Новицького, істориків А. Степовича, М. Лілеєва, математиків Г. Вороного та М. Остроградського, митрополита київського Платона; матеріали фамільних та родових архівів Болсуновських, Дорошенків, Закоморних, Капністів, Жежельських, Лашкевичів, Радивилів, Шодуарів, розписи церковних документів Київської митрополії тощо. Упорядкованість сучасних фондів Інституту рукопису НБУВ значною мірою є заслугою О. Апанович.

Оскільки в Україні на праці вченої була накладена негласна заборона (окремі з них було переміщено у *спецховища* бібліотек), вона друкувалася в Москві, Новосибірську, Ленінграді (нині – Санкт-Петербург), Вільносі, Таллінні.

У фондах ЦНБ АН УРСР дослідниця виявила матеріали та щоденник першого президента ВУАН академіка *В. Вернадського*, на основі яких написала й опублікувала 20 статей і монографію «Вернадський: життя і діяльність на Україні», яка видавалася двічі (1984, 1988). Активно займалася вивченням його особистого архіву та наукової спадщини, ініціювала присвоєння ЦНБ АН УРСР імені видатного вченого (1988).

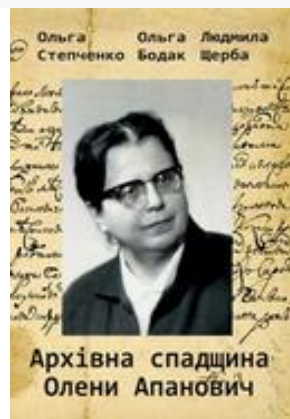
В. И. Вернадский: Жизнь и деятельность на Украине / К. М. Сьтник, Е. М. Апанович, С. М. Стойко. 2-е изд., испр. и доп. Киев, 1988. 366 с.

Рукописная светская книга XVIII в. на Украине : Исторические сборники / Е. М. Апанович ; АН УССР, Центр. науч. б-ка. Киев, 1983. 222 с.

Федір Павлович Шевченко: історик, архівіст, історіограф, джерелознавець, археограф, організатор науки, людина : спогади та історіограф. аналіз / Олена Апанович; НАНУ; Ін-т історії України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ, 2000. 180 с.

Архів українського історика Олени Апанович в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: біогр. дослідження: наук. каталог / О. П. Степченко, О. П. Бодак, Л. С. Щерба. Київ, 2019. 268 с.

З 1986 р. офіційно перебувала на пенсії, але продовжувала активно працювати.

Протягом 1987–1991 рр. була заступником вченого секретаря Комісії АН УРСР з розроблення наукової спадщини В. Вернадського. У 1988 р. нагороджена срібною медаллю ВДНГ СРСР за підготовку ювілейних експозицій виставок В. Вернадського в Москві та Києві.

З другої половини 1980-х років однією з перших почала відроджувати інтерес громадськості до козацької тематики, пам'яток Запорозької Січі. Стала науковим керівником двох комплексних експедицій «Запорозька Січ: зруйноване й уціліле» у 1989 і 1990 рр. Брала активну участь у науковому, громадському та культурному житті України.

За часів незалежної України вчена регулярно друкувалася на сторінках газет і журналів, вільно висловлювала свої думки, доносячи їх до свідомості широкої читацької громадськості. Видала книжки: «Розповіді про запорозьких козаків» (1991), «Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі» (1993), «Українсько-російський договір 1654 р. Міфи та реальність» (1994). Була науковим консультантом і співавтором у підготовці сценаріїв серії науково-популярних фільмів з історії козацтва: «Не пропала їхня слава», «Гомоніла Україна», «Козак Мамай», «Слава і біда України», «Анатема», «Рід Розумовських», «Останній гетьман», «Райські острови Сагайдачного», «Козацькі могили», а також двох повнометражних фільмів «Ще є час» та «Чорна долина». Підготувала сценарій театралізованого дійства «Гетьмани – будівничі української культури: Петро Конашевич-Сагайдачний та Іван Мазепа» (1993). Зробила великий внесок у відродження українських національних та історичних традицій. Її блискучі публічні лекції з історії козацтва, культури України користувалися великою популярністю.

У 1991 р. стала членом Спілки письменників України. У 1994 р. О. Апанович присуджено Державну премію України імені Тараса Шевченка за книжку «Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі», а 1995 р. вона стала лауреатом наукової премії Фондації Омеляна і Тетяни Антоновичів (США). Цього ж року поновлена на посаді старшого наукового співробітника Інституту історії України НАНУ. Членкиня та почесна членкиня Всеукраїнського жіночого товариства імені Олени Теліги (1996). Однією з перших в Україні та єдиною з-поміж жінок нагороджена Хрестом Українського козацтва. Попри поважний вік, білоруска за походженням, але справжня патріотка України, «козацька мати» О. Апанович до останніх днів життя намагалася активно працювати та мріяла видати «Козацьку енциклопедію для юнацтва», яка вийшла друком у видавництві «Веселка» лише у 2009 р.

Загалом опубліковано майже 400 наукових праць вченої, що творила під гаслом, яке наприкінці 80-х рр. 20 ст. сформулювала для себе так: «*Вважаю своїм громадським обов'язком працювати над поверненням нашому народу вкраденої у нього національної історичної пам'яті*».

Після смерті вченої (похована на Байковому цвинтарі) на родинній раді було ухвалено рішення: робочі матеріали О. Апанович передати до Інституту рукопису НБУВ. У Центральному державному історичному архіві України (ЦДІАК України), Науковому архіві Інституту історії України НАН України та архіві НБУВ зберігаються особові справи дослідниці.

У 1995 р. у Дніпропетровську (нині – Дніпро) вийшов друком збірник статей «На пошану Олени Апанович»; до 80-річчя від дня народження та 55-річчя її наукової діяльності у Києві було видано біобібліографічний покажчик (1999). До 100-річного ювілею вченої у НБУВ було впорядковано архів ученої, видано біографічне дослідження: науковий каталог «Архів українського історика Олени Апанович в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського», розгорнуто експозицію її творів «Олена Апанович, український історик, архівіст, письменниця» (2019).

Рішенням Київської міської ради від 12 листопада 2019 р. № 33/7606 «Про найменування вулиць та провулків у Голосівському районі міста Києва» вулиця Проектна 12969 на масиві Теремки названа на честь О. Апанович.

Твори

Україна перед визвольною війною, 1648–1654 : зб. документів (1639–1648 рр.) / АН УРСР, Ін-т історії, Упр. держ. арх. МВС УРСР, Центр. держ. іст. арх. УРСР ; уклад. Н. С. Сидоренко, О. М. Крамаренко, О. М. Апанович, Г. Ф. Осипова. – Київ : Вид-во АН УРСР, 1946. – 256 с.

Воссоединение Украины с Россией: док. и материалы : в 3 т. Т. 1. 1620–1647 годы / АН СССР, Ин-т истории ; сост. Е. М. Апанович [и др.]. Москва : Изд-во АН СССР, 1953. – 585 с.

Запорозька Січ та її прогресивна роль в історії українського народу / К. Гуслистий, О. Апанович. – Київ : Держполітвидав УРСР, 1954. – 86 с.

Исторические места событий освободительной войны украинского народа, 1648–1654 гг. / Е. М. Апанович; АН УССР. – Киев : Изд-во АН УССР, 1954. – 103 с.

Переяслав-Хмельницкий и его исторические памятники / Е. М. Апанович, Н. С. Сидоренко, И. Ф. Ганжа [и др.] ; АН УССР, Ин-т истории. – Киев : Изд-во АН УССР, 1954. – 128 с.

Центральный государственный исторический архив УССР в Киеве : путеводитель / Арх. упр. УССР, Центр. гос. ист. арх. УССР ; сост. Е. М. Апанович [и др.]. – Киев : Б. и., 1958. – 348 с.

Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії: 50–70-ті роки XVII ст. / О. М. Апанович ; АН УРСР, Ін-т історії. – Київ : Вид-во АН УРСР, 1961. – 299 с.

Давні поселення запорозьких козаків / уклад. О. Апанович // Україна. – 1967. – № 16. – С. 20.

Достойно увічнимо пам'ять славних запорожців / Олена Апанович // Укр. іст. журн. – 1967. – № 7. – С. 124–131.

Запорозькі Січі. Центри запорозьких паланок / уклад. О. Апанович // Україна. – 1967. – № 5. – С. 17.

Пам'ятні місця запорозького козацтва / уклад. О. Апанович // Україна. – 1967. – № 42. – С. 20–21.

Козацькі походи / уклад. О. Апанович // Україна. – 1968. – № 9. – С. 14; № 39. – С. 9; № 51. – С. 12.

Збройні сили України в першій половині XVIII ст. / О. М. Апанович ; АН УРСР, Ін-т історії. – Київ : Наук. думка, 1969. – 224 с.

Передумови і наслідки ліквідації Запорозької Січі / Олена Апанович // Укр. іст. журн. – 1970. – № 9. – С. 23–35.

Джерела ЦДІА УРСР у м. Києві про військову систему України першої половини XVIII ст. / О. М. Апанович // Архіви України. – 1971. – № 6. – С. 87–93.

История Центральной научной библиотеки Академии наук Украинской ССР / С. К. Гутянский, Е. М. Апанович, Е. М. Кравец [и др.]. Киев. : Наук. думка, 1979. – 227 с.

Летопись Грабянки и ее список в Тихомировском собрании ГПНТБ СО АН СССР / Е. М. Апанович // Сибирское собрание М. Н. Тихомирова и проблемы археографии : сб. науч. тр. – Новосибирск : Б. и., 1981. – С. 85–96.

Рукописная светская книга XVIII в. на Украине : Исторические сборники / Е. М. Апанович ; АН УССР, Центр. науч. б-ка. – Киев, 1983. – 222 с.

Вернадський В. І. Тієї грізної години : щоденник 1918 р. / В. І. Вернадський ; пер. з рос. ; публ. підгот. О. М. Апанович, С. М. Кіржаєв // Україна. – 1988. – № 46. – С. 13–14; № 47. – С. 14–15; № 48. – С. 13–15; № 49. – С. 17–19.

В. И. Вернадский: Жизнь и деятельность на Украине / К. М. Сытник, Е. М. Апанович, С. М. Стойко. – 2-е изд., испр. и доп. – Киев : Наук, думка, 1988. – 366 с.

Архів Коша Запорозької Січі / О. М. Апанович // Архіви України. – 1989. – № 6. – С. 13–27.

Експедиція «Запорозька Січ: зруйноване і уціліле» / Олена Апанович // Книжник. – 1990. – № 6. – С. 25–37.

Розповіді про запорозьких козаків / Олена Апанович. – Київ : Дніпро, 1991. – 335 с.

Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі / Олена Апанович. – Київ : Либідь, 1993. – 288 с.

В. І. Вернадський і книга / О. М. Апанович // Бібл. вісник. – 1994. – № 5–6. – С. 51–52.

Українсько-російський договір 1654 року: міфи і реальність / Олена Апанович. – Київ : Варта, 1994. – 96 с. – (Бібліотечна серія).

Воєнне мистецтво Богдана Хмельницького та його сподвижників / Олена Апанович // Укр. іст. журн. – 1995. – № 4. – С. 33–45.

Богдан Хмельницький — полководець та його сподвижники. На чолі козацької держави : (до 400-річчя від дня народж. Б. Хмельницького) : сб. наук. пр. / Олена Апанович. – Рівне : Б. в., 1996. – Вип. 2. – С. 1–31.

Конституція Пилипа Орлика / Олена Апанович // Хроніка 2000. – 1998. Вип. 23/24: Український парламентаризм: історія і сучасність. – С. 90–102.

Чортотмицька Запорозька Січ / Олена Апанович. – Київ : Укр. козацтво, 1998. – 80 с.

За плугом Господь іде. Агрокультура українського козацтва в контексті ідей Сергія Подолинського та Володимира Вернадського / Олена Апанович. – Севастополь, 1999. – 26 с. – (Бібліотека часопису «Дзвін Севастополя»).

Спогади про видатного вченого і незвичайну особистість. Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики : сб. наук. пр. та спогадів / Олена Апанович; НАНУ, Ін-т історії України. – Київ, 2000. – Чис. 4, ч. 1: Пам'яті відомого вченого-історика, доктора історичних наук Олени Станіславівни Компан. – С. 13–21.

Українська ментальність Володимира Вернадського / Олена Апанович // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики : сб. наук. пр. / НАНУ, Ін-т історії України. – Київ, 2000. – Чис. 4, ч. 1: Пам'яті відомого вченого-історика, доктора історичних наук Олени Станіславівни Компан. – С. 515–533.

Федір Павлович Шевченко: історик, архівіст, історіограф, джерелознавець, археограф, організатор науки, людина: спогади та історіограф. аналіз / Олена Апанович; НАНУ; Ін-т історії України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – Київ : Б. в., 2000. – 180 с.

Козацька енциклопедія для юнацтва : кн. ст. про іст. буття укр. козацтва / Олена Апанович ; [упоряд. О. С. Яремійчук ; наук. ред. Ю. А. Мицик]. – Київ : Веселка, 2009. – 719 с. : іл.

«Зрадники мені не подобаються» : аудіоінтерв'ю Юрія Зайцева з Оленою Апанович (28 серпня 1996 р.) // Історіографічні дослідження в Україні. – Київ, 2011. – Вип. 21. – С. 336–339.

Гетьман України емігрант Пилип Орлик / Олена Апанович // Хроніка 2000. – Київ, 2012. – Вип. 91, кн. 2: Україна – Білорусь. – С. 83–132.

Джерела

Абросимова С. Внесок О. М. Апанович у розвиток української маргіналістики / С. Абросимова, Г. Антонова // Під знаком Клію: На пошану Олени Апанович : сб. ст. / упоряд. О. А. Удод. – Дніпропетровськ : Промінь, 1995. – С. 15–19.

Дмитрієнко М. Жіночий портрет в історичному інтер'єрі / М. Дмитрієнко // Історія українського середньовіччя: Козацька доба: сб. наук. пр. (На пошану історика лауреата Державної премії ім. Т. Шевченка Олени Михайлівни Апанович) : у 2 ч. – Київ : Б. в., 1995. – Ч. 1. – С. 5–28.

Дмитрієнко М. Штрихи до портрета історика-сучасника. До 50-річчя наукової діяльності лауреата Державної премії ім. Т. Г. Шевченка Олени Апанович / М. Дмитрієнко // Під знаком Клію. На пошану Олени Апанович : сб. ст. / упоряд. О. А. Удод. – Дніпропетровськ : Промінь, 1995. – С. 9–14.

Ковальський М. Відданість життєвому покликанню / М. Ковальський // Під знаком Клію. На пошану Олени Апанович : сб. ст. / упоряд. О. А. Удод. – Дніпропетровськ, 1995. – С. 3–9.

Під знаком Клію. На пошану Олени Апанович: сб. ст. / упоряд. О. А. Удод. – Дніпропетровськ : Промінь, 1995. – 200 с.

Смолій В. Відновлюючи наукову традицію / В. Смолій // Історія українського середньовіччя: Козацька доба : сб. наук. пр. (На пошану історика лауреата Державної премії ім. Т. Шевченка Олени Михайлівни Апанович) : у 2 ч. – Київ : Б. в., 1995. – Ч. 1. – С. 4–5.

Солонська Н. Олена Апанович / Н. Солонська // Бібл. вісн. – 1994. – № 4. – С. 26–28.

Миронець Н. На пошану Олени Апанович / Н. Миронець, А. Слюсаренко // Бібл. вісн. – 1996. – № 3. – С. 100–115.

Дмитрієнко М. Ф. 80-річчя від дня народження О. М. Апанович / М. Дмитрієнко // Укр. іст. журн. – 1999. – № 5. – С. 71–86.

Дубровіна Л. Життєвий і творчий шлях Олени Михайлівни Апанович / Л. Дубровіна, В. Гром // Олена Михайлівна Апанович : бібліограф. покажч. : (до 80-річчя від дня народження і 55-річчя наукової діяльності). – Київ : Вид-во О. Телігу, 1999. – С. 4–23.

Олена Михайлівна Апанович : бібліогр. покажч. : до 80-річчя від дня народж. і 55-річчя наук. діяльн. / Нац. акад. наук України, Ін-т рукопису, Ін-т історії України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського ; упоряд. С. Даневич. – Київ : Вид-во ім. Олени Теліги, 1999. – 79 с.

Кочевська Л. Чолом тобі, козацька мати / Л. Кочевська // Укр. слово. – 1999. – № 47. – 25 листоп. – С. 3.

Ковальський М. Місце Олени Михайлівни Апанович (1919–2000) в українському історіографічному процесі середини і другої половини ХХ ст. / М. Ковальський // Наукові записки. Історичні науки. – Острог, 2000. – Вип. 1. – С. 177–184.

Овсієнко В. Коли козацтво стало ідеологічним криміналом... Фрагменти неопублікованих спогадів Олени Апанович / В. Овсієнко // Політика і культура. – 2000. – № 10 (45). – 17 березня. – С. 41–43.

Овсієнко В. Свідчить Олена Апанович / В. Овсієнко // Матеріали Х Липневих академічних читань. Вип. 1. – Київ : Центр духовної культури, 2002. – С. 48–57.

Мицик Ю.А. Козацька мати (до 90-річчя від дня народження О. М. Апанович) / Ю. А. Мицик // Архіви України. – 2009. – № 6. – С. 260–273.

Тарнашинська Л. Б. Берегиня козацької слави : до 100-річчя від дня народження О. М. Апанович (1909–2000) / Л. Б. Тарнашинська // Календар знаменних і пам'ятних дат. – 2009. – № 3. – С. 97–105.

Трембіцький А. Олена Апанович – поет Козацької Січі (до 10-річчя від дня смерті) / А. Трембіцький // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : зб. наук. пр. – Вип. 19. – Київ, 2010. – 564 с.

Силуети епох : Олена Апанович : кат. кн. виставки [до 105-річчя від дня народж.] / Івано-Франк. ОУНБ ім. І. Франка ; [уклад.: Н. Джус, І. Петрівська ; відп. за вип. Л. Бабій]. – Івано-Франківськ, 2014. – 14 с.

Архів українського історика Олени Апанович в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського : біогр. дослідження : наук. каталог / О. П. Степченко, О. П. Бодак, Л. С. Щерба. – Київ, 2019. – 268 с.

Мицик Ю. А. Спомин про козацьку мати: до 100-річчя від дня народження О. М. Апанович / Ю. А. Мицик // Слово «Просвіти». – 2019. № 34 (22–28 серп.). – С. 7, 9.

Савченко С. В. Олена Апанович у збереженні історичної пам'яті українського народу / С. В. Савченко, О. І. Бонь // Київські історичні студії. – 2019. – С. 27–35.

Савченко С. В. «Жінка, яка проникла в Запорозьку Січ ...» : Олена Апанович у науковому та громадському житті України другої половини ХХ ст. : моногр. / С. В. Савченко. – Київ : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2023. – 348 с.

Апанович Олена Михайлівна (1919–2000) // Електронна бібліотека «Україніка»

Апанович Олена Михайлівна. Інтерв'ю записав Василь Овсієнко 20 серпня 1999 р. : Аудіозапис і текстова роздруківка // Дисидентський рух в Україні. Віртуальний музей : [сайт]

Олена Апанович / Сайт Херсонської ОУНБ імені Олесея Гончара

Федько Я. Перші сто років Олени Апанович. 19.09.2019 // Голос України : [сайт].

Мицик Ю. Спомин про «козацьку матір» : до 100-річчя від дня народження Олени Апанович